

⁶⁹ Спілка православної молоді України в ім'я преподобного Нестора Літописця: історія і сьогодення. – К., 2001. – 5 с.; Масальський В.І., Белікова Н.Ю. Вказ. праця. – С.15.

In the article the process of alteration of orthodox spiritual education is considered his influence on strengthening of position of orthodox churches in Ukrainian society, a network and structure of orthodox educational establishments, system of financing, material base and social status of teachers is trained.

Я.О.Вовк*

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СТОСОВНО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ (1918–1926 рр.)

У статті розглянуто специфіку протестантських конфесій, які діяли в Польщі в 1918–1926 рр., і особливості ставлення держави до них. Також аналізується генезис політики Польської держави стосовно протестантських церков. Акцент зроблено на проблемах адаптації правових засад Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорської імперії до реалій незалежної Польщі.

В умовах сучасного реформування економічних, політичних і правових відносин в Україні визначальним і пріоритетним чинником поступу є гуманізація суспільного життя, стабільний всебічний, зокрема і духовний, розвиток країни, дотримання в ній демократичних прав і свобод. Усе це вимагає від держави налагодження демократичних і лояльних відносин з усіма релігійними представництвами. Для вирішення зазначених питань важливим є врахування світового історичного досвіду розбудови державної політики стосовно конфесій. Непересічне значення для реалізації в Україні стратегії правової держави, розв'язання проблем релігійних меншин становлять аналіз і дослідження закономірностей, тенденцій, традицій та особливостей зарубіжних країн. Показовим у цьому плані видається неоднозначний досвід поліетнічної та поліконфесійної Польщі.

Тема політики Польської держави стосовно протестантських конфесій у період 1918–1926 рр. репрезентована в Україні незначною кількістю праць. У польських дослідженнях вона представлена широко, однак простежуються політичні й ідеологічні напруги, стереотипні, іноді упереджені підходи.

У II Речіпосполитій католицька церква була домінуючою в суспільстві (переважна більшість вірних – поляки). Лише це релігійне об'єднання було вільне від державного контролю, навіть користувалося державною підтримкою. Так склалося завдяки тому, що її цілі здебільшого збігалися з державними інтересами. Греко-католицька церква юридично була складовою католицької, проте фактично через розвинену національну свідомість її вірних, українців, та локалізацію на східних польських землях посіла помітне місце в польській політиці. Репресивними методами держава намагалася призупинити розвиток незручної, надто активної греко-католицької церкви. Ініційована польськими урядовцями й отримана Польською православною церквою автокефалія спричинила її цілковиту політичну залежність від держави. Щоб нейтралізувати вплив закордонних німецьких центрів на протестантські релігійні об'єднання в Польщі, польські урядовці також намагалася виробити політику, яка б захищала державні інтереси. Кожна з християнських церков у Польщі, відповідно до своєї

* Вовк Ярина Олександрівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Національного музею історії України (Київ).

чисельності й територіального поширення, брала активну участь у соціально-політичному, економічному, національному й, звичайно ж, релігійному житті країни. Саме чисельність і територіальне поширення зумовлювали можливості та реальний вплив конфесій на польську політику.

Серед християнських віросповідань у Польщі міжвоєнного періоду особливе місце за своєю впливовістю в польському політикумі посідали протестантські конфесії. Ми не ставимо на меті повністю охопити в статті всі сфери державно-конфесійних відносин у Польщі. Тому, зокрема, і національного аспекту торкаємося лише в тій мірі, в якій це формувало загальну стратегію урядових структур щодо протестантських конфесій. Повсякденні відносини церкви й держави, її стосунки з іншими церквами та діяльність окремих осіб здаються нам важливою, але не найнеобхіднішою ілюстрацією до проблеми. Водночас дослідження юридичного аспекту допомагає зрозуміти основні тенденції формування польської політики в цілому.

Здобувши незалежність та відновивши державність у 1918 р. і аж до перевороту Ю.Пілсудського (травень 1926 р.), Польща зіткнулася з низкою економічних, політичних і соціальних проблем. Поза тим, у 1920-х рр. не були визначені її кордони, країна брала участь у кількох війнах одночасно¹. Очевидно, що за таких складних обставин розв'язання духовних проблем суспільства не мало шансів стати одним із пріоритетних напрямків внутрішньої політики. Однак християнські конфесії в Польщі 1918–1926 рр. були водночас і впливовими етнічними групами. Якщо узагальнити, то польська більшість здебільшого сповідувала римо-католицьку віру. Українці, які населяли східні польські (етнічні українські) терени, були греко-католиками; українці й росіяни становили переважну більшість у православній церкві²; значна кількість протестантів, особливо на заході країни, була німцями. З огляду на все це очевидно, що ігнорувати національне питання було неможливо.

Упродовж перших років незалежності Польщі адміністративні межі епархій релігійних об'єднань, що діяли на її території, здебільшого зберігалися ще в довоєнному вигляді³. Згідно з переписом 1921 р., у Польщі проживало понад 27 млн. осіб. Поляки становили 69,2% (приблизно 18,8 млн.) усієї кількості населення, українці – 14,3 (приблизно 3,9 млн.), білоруси – 3,9% (трохи більше 1 млн.). Українці та білоруси проживали переважно в східних областях, де становили більшість тамтешнього населення. Євреї (7,8%, або 2,1 млн.) мешкали в містах, головним чином у центральних, південних і східних воєводствах. Протестанти різних напрямків становили близько 3,7% усього населення Польщі⁴, у 1931 р. – 2,3%⁵. Поліетнічність і поліконфесійність польського населення поєднуються неодноразовими поділами й переділами територій його проживання. Більшість протестантів на приєднаних Тешинській Силезії, Помор'ї, Великопольщі й Віленщині були німцями. Вони становили 3,9% (або трохи більше 1 млн.) від усього населення Польщі⁶ й зосереджувалися в цих же регіонах. Треба, однак, зазначити, що як на цих землях, так і по всій Польщі діяли також і доволі значні протестантські громади з парафіянами поляками та українцями. Водночас домінування в них німецької меншини (зокрема, у західних регіонах) справляло найбільший вплив на державну політику стосовно цих церков. Українці становили зовсім незначний відсоток серед віруючих протестантів Польщі⁷. Так, загалом у протестантських конфесіях євангелістського віровизнання 66,6% (800 тис.) парафіян були німцями⁸. Етнічно неоднорідна Євангелістсько-аугсбурзька церква налічувала приблизно 498 267 віруючих, з яких 59,92% становили німці, 39,46% – поляки, а 0,72% її вірних належали до інших національностей⁹.

Чисельність парафіян окремих протестантських церков не була високою: Євангелістсько-реформована церква із Синодом у Варшаві – 11 тис.; Євангелістсько-реформована церква із Синодом у Вільно (т.зв. Віленське об'єднання) –

близько 10 тис.; Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віросповідання в Галичині (Малопольщі) – близько 35 тис.¹⁰; Євангелістсько-уніатська церква, яка об'єднувала німців-євангелістів на колишній території Німеччини – близько 27 тис. осіб. Окремо в Силезії проживало 30 тис. євангелістів. Євангелістсько-лютеранська (старолютеранська) церква із центром у Рогожні Великопольській налічувала близько 5,5 тис. старолютеран у 1922 р.¹¹ та 4 тис. парафіян у подальші роки. Євангелістське братське об'єднання налічувало 12 тис., баптистська церква з центрами в Познані й Лодзі – 30 тис., громада менонітів з управлінням у Львові – 5 тис., об'єднання церков Христа з керівництвом у Варшаві й Кобрині – 25 тис. вірних¹².

З огляду на все сказане вище конфесійна політика в Польщі повинна була зважати як на загальні, притаманні всім багатонаціональним державам, так і на специфічні конкретно-історичні особливості. Ті чи інші церковні колізії в цій країні, як правило, впливали з незадоволення етнічно-культурних запитів національних меншин. А звідси й зворотний зв'язок – вирішення нагальних проблем якоїсь етнічної громади часто зумовлювало тимчасову стабілізацію в державно-конфесійних відносинах. Польські урядовці скористалися перевіреною часом досвідом, продовжуючи політичні традиції держав-попередниць, зокрема дискримінаційну політику в релігійній сфері. Це стало вельми поважною причиною ускладнень у конфесійному житті країни. Їх спричинили також відмінності між релігійними законодавствами держав-попередниць, у складі яких ще донедавна перебували ті чи інші польські землі: Росії, Австро-Угорщини і Німеччини. Концепції законодавств цих країн зумовлювалися їхніми ідеологічними, суспільно-політичними й економічними засадами, системами конституційних прав, організацією життя та особливостями менталітету місцевого населення. Орієнтуючись на визначені критерії, необхідно зауважити, що показники трьох згаданих державних утворень значно різнилися між собою. І так само значно відрізнялися організаційні, технологічні й системні підходи до розв'язання релігійних питань на територіях, які раніше входили до складу цих країн. Наприклад, у Німеччині (до 1871 р. Пруссія) жодна з конфесій не мала привілеїв, тоді як у Російській імперії православна церква займала домінуюче становище. На тій же частині польських земель, яка входила до складу Австро-Угорської імперії, конфесійне законодавство було сформоване в 1868 р. (деякі з ухвалених тоді законів проіснували в Польщі аж до 1939 р.)¹³. Свобода віровизнання і совісті закріплювалася в Австро-Угорщині конституцією 1867 р. Її підтверджували закони від 1868 р.¹⁴ та 1875 р.¹⁵, якими також регулювалося церковне адміністрування в цій країні.

Юридична термінологія визначає конфесійні утворення дефініцією «релігійні об'єднання» (далі – РО)¹⁶. Опіка над такими об'єднаннями в II Річпосполитій здійснювалася, за аналогією з державами-попередницями, через визначення ставлення держави до кожної конфесії.

Польща змушена була розв'язувати одразу кілька проблем стосовно конфесійного законодавства. Відповідні державні органи повинні були вивчити можливості створення узагальнених законів для всіх конфесій. Але певні категорії церков потребували, навпаки, подальшої індивідуалізації законодавства, розрахованого спеціально на них. Тож перед Польщею стояло складне завдання – зберегти вже напрацьовані державами-попередницями законодавчі основи й водночас формально виявити демократичне ставлення до всіх конфесій.

Держави-попередниці офіційно визнавали на підвладних їм польських землях загалом 7 релігійних об'єднань, у тому числі й протестантських. Юридичний статус цих віровизнань був автоматично перейнятий II Річпосполитою. З-поміж 42-х РО всіх напрямків протягом 1918–1939 рр. вона законодавчо

оформила статус лише цих 7 конфесій. Статус 6 з них було врегульовано з унесенням відповідних поправок до старого законодавства.

Ставлення держави до конфесій окреслювалося в спеціальному розділі польської конституції, прийнятої 17 березня 1921 р. Зокрема, ст. 120 передбачала свободу совісті й віровизнання¹⁷. Однак реальна політика урядів, що часто змінювалися (як, до речі, і місцевого керівництва) не завжди відповідала декларативним конституційним засадам. Урядовці нерідко самі ж і перешкоджали виконанню законів. У міжвоєнний період вони у своїй конфесійній політиці виходили з того, що право і юридичні норми повинні, зрештою, лише узагальнювати та залишати в реальній практиці те, що вже було створене попереднім життям, а не формувати щось принципово нове.

Для означення протестантських конфесій польська наукова й публіцистична література послуговується терміном «євангелістські». Протестантські церкви й релігійні союзи виникли в Польщі в XVI ст., під час Реформації. Тоді ж установилися їхні релігійні й територіальні відмінності. За релігійною ознакою, тобто за формою, характером і змістом діяльності, протестантські конфесії поділялися на Аугсбурзьке (лютерани) та Гельвеційське (або Реформоване, кальвіністи) віровизнання. Існували також РО, які проінтегрували обидві ці ідеології в єдине ціле. Усі церкви вважалися взаємозалежними й територіально відокремленими. Етатизація (одержавлення) протестантських конфесій мала місце як у Німеччині, так і в Австро-Угорській та Російській імперіях.

Політично-територіальний орієнтир тісніше згуртував протестантів, аніж релігійний. Свідченням цього було об'єднання в Пруссії конфесій Аугсбурзького й Гельвеційського віровизнання в єдину Уніатську церкву. Подібне мало місце й в Австро-Угорщині (Євангелістська церква аугсбурзького й гелльвеційського віровизнання). Що ж до Росії, то тут ці дві конфесії діяли окремо й різнилися за принципами віри та несуттєво – за церковним устроєм. Євангелістсько-аугсбурзька церква тут підпорядковувалася Консисторії, а Євангелістсько-реформованою керував Синод¹⁸. Устрій та система урядування протестантських церков у Польщі переважно влаштувалися за подібним принципом.

Ідейним підґрунтям організації протестантських церков уважалося те, що Ісус Христос заснував єдину церкву, яка об'єднує всіх віруючих. Протестантські церкви не мали окремого священницького стану, а лише капеланські уряди (керівництво протестантських церков). Оскільки урядами керувала місцева світська влада, то вона була водночас і місцевою церковною владою¹⁹. Основу протестантських церков становили парафіяльні громади (зібрання). У Польщі їх очолювало обране на зібранні світське керівництво (колегіум, пресвітерство). Духовним керівником громади був пастор (пробощ), також обраний парафіянами.

Наступним щаблем в устрої євангелістських церков були повітові громади (сеньйорати), які об'єднували парафіяльні громади. На чолі сеньйорату стояв обраний і рукоположений пасторами повітових громад сеньйор. Разом із ним функціонувало сеньйоральне представництво (повітове зібрання). Вищу ланку в урядуванні становили єпархії (суперінтендантури), очолювані єпископом (суперінтендантом). У деяких РО раду суперінтендантури очолював головний суперінтендант. У межах Російської імперії вищими органами адміністративного управління протестантських конфесій були генеральний суперінтендант і консисторія (яка виконувала ті ж функції, що й синод в інших організаціях). На території Німеччини функцію вищої влади виконувала Головна церковна рада в Берліні, а колишньої Австро-Угорщини – також Головна церковна рада, але у Відні²⁰.

До 1918 р. польські протестантські церкви розмежовувалися за територіальним принципом, тобто за розташуванням у межах держав-попередниць – Німеччини, Російської та Австро-Угорської імперій. На тих землях Німеччини, які згодом увійшли до складу незалежної Польщі (західні воеводства й верхньо-

силезька частина Силезького воеводства) існували три протестантські РО. Перше з них – Євангелістсько-уніатська церква із Консисторією в Гданську. Вона об'єднувала віруючих лютеран і кальвіністів Познанського й Поморського воеводств. Друга – це Євангелістсько-уніатська церква в польській Верхній Силезії та третя – Євангелістсько-лютеранська (Старолютеранська) церква з управлінням у Рогожні Великопольській.

У період пруського урядування Євангелістсько-уніатську церкву очолював король. Ситуація не змінилася й після об'єднання німецьких земель (1871 р.) – у кожній німецькій провінції справами церкви керувала консисторія, для якої були обов'язковими розпорядження Головної церковної ради в Берліні. Вплив Консисторії поширювався на округ, до складу якого входили епархії. Останніми керували суперінтенданти. Консисторія Євангелістсько-уніатської церкви в Західній Пруссії розташовувалася в Гданську, Великопольщі – у Познані. У незалежній Польщі, до якої були приєднані й Великопольща, і Помор'я, рішенням Провінційного синоду (8 квітня 1920 р.) структура тамтешніх протестантських церков дещо змінилася²¹, однак схема внутрішнього адміністрування залишалася такою ж.

На тих російських землях, які згодом увійшли до складу східних воеводств II Річсполитої, діяло кілька протестантських конфесій. Це Євангелістсько-аугсбурзька церква (лютерани) з Консисторією та Генеральним суперінтендантом у Варшаві, Євангелістсько-реформована церква (кальвіністи) із Синодом у Варшаві. Вірні Євангелістсько-аугсбурзької церкви проживали на територіях Росії та в Тешинській Силезії. Діючою конфесією була також Євангелістсько-реформована колегія із Синодом у Вільно, який скликався раз або двічі на рік (Віленське об'єднання)²².

В Австро-Угорщині існувала лише одна об'єднана організація лютеран і кальвіністів – Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віровизнання. Її парафіяни проживали у Галичині й Тешинській Силезії. Вищим управлінським органом цієї конфесії була Головна церковна рада у Відні.

Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віровизнання керувалася австрійським імператорським «Патентом від 8 вересня 1861 р.»²³ (з 1867 р. – Австро-Угорщина) та «Повідомленням австро-угорського міністерства віросповідань і освіти від 15 грудня 1891 р.» про устрій цієї церкви²⁴. Повідомлення було продовженням 3 й 4 параграфів патенту²⁵. Протягом 1848–1891 рр. велися перемовини між лютеранами і кальвіністами Австро-Угорщини про об'єднання цих двох течій, а в 1891 р. відбулося їх злиття. Керівництво церквою здійснювали разом представники аугсбурзького (лютерани) й гельвеційського (кальвіністи) віросповідань²⁶. Необхідно зазначити, що, в умовах незалежності Польщі діяльність протестантських РО, керівництво й усі парафії яких перебували в межах держав-попередниць, не зазнала кардинальних змін.

У перші ж роки існування II Річсполитої проявилася тенденція до залежності внутрішніх справ протестантських конфесій у познанському Помор'ї, Галичині, Тешинській Силезії від керівництва в Берліні й Відні. Влада намагалася будь-що перешкодити цьому. Польські церковні євангелістські провінції адміністративними методами відокремлювалися від материнських церков, а натомість створювалися «нові» РО з керівними органами на території Польщі.

Одним із таких «нових» об'єднань стала Євангелістсько-уніатська церква (із садибою крайового Синоду й Консисторією в Познані). Церква Аугсбурзького й гельвеційського віровизнання в Галичині організувала власний орган управління – суперінтендантуру в Станіславі. Майбутні кадри протестантських пасторів готувалися на відділенні євангелістської теології Варшавського університету.

У 1920-х рр. у Силезькому воеводстві були проведені плебісцити, що вплинуло також і на зміну структури протестантських конфесій. Так, після плебіс-

циту 1922 р. відкрилася реструктурована Старопрусська церква євангелістської унії. Тепер (від 1922 р.) це була Євангелістсько-уніатська церква в польській Верхній Силезії. Вона мала власний Синод, Головну раду й суперінтендантуру в Катовице. Її було організовано після проведення згаданих плебісцитів на території Верхньої Силезії на підставі умов Женевської конвенції 1922 р. Тешинсько-силезькі євангелістські громади Церкви аугсбурзького й гельвеційського віровизнання на колишніх землях Австро-Угорщини в грудні 1918 р. приєдналися до Євангелістсько-аугсбурзької церкви з Консисторією й Генеральним суперінтендантом у Варшаві²⁷. Що ж до Євангелістсько-лютеранської церкви на колишній території Німеччини, то вона самочинно набула статусу помісної Євангелістсько-лютеранської церкви в Західній Польщі з головною садибою в Рогожні Великопольській (Познанське воєводство).

Враховуючи наслідки змін у політичному житті Польщі (здобуття незалежності, реформи територіального та адміністративного устрою) після 1918 р., визначимо оформлення 7 найбільш політично впливових євангелістських конфесій (серед них були й новостворені або трансформовані). Систематизувати їх можна лише за територіальним принципом, оскільки в протестантизмі принцип церковної ієрархії застосувати неможливо. Євангелістсько-аугсбурзька церква діяла в центральних і східних воєводствах, у Тешинській Силезії, а також у кількох відділеннях у західних воєводствах. Її головна садиба знаходилась у Варшаві. У центральних воєводствах діяла також і Євангелістсько-реформована церква з осідком у Варшаві. Конфесія з такою ж назвою, яка існувала в східних воєводствах, підпорядковувалася керівництву у Вільно. У південних воєводствах – Церква євангелістсько-аугсбурзького й гельвеційського віровизнання з центром у Станіславові, у західних – Євангелістсько-уніатська з управлінською установою в Познані. Із Катовице здійснювалося керівництво Євангелістсько-уніатською церквою в польській Верхній Силезії. У Західній Польщі функціонувала Євангелістсько-лютеранська церква з центром у Рогожні Великопольській.

Слід зауважити, що лише в тих протестантських конфесіях, які діяли на колишній території Російської імперії, вирізняли окремо лютеран і кальвіністів. На колишніх австро-угорських та німецьких землях віруючі обох сповідань належали до однієї конфесії (виняток становила лише Євангелістсько-лютеранська церква). Церква Євангелістсько-аугсбурзького й гельвеційського віровизнання прирівнювалася польським законодавством до конфесійної федерації, Євангелістсько-уніатська діяла як церковне об'єднання (унія).

Відповідно до територіальних умов та історичних традицій, кожна євангелістська конфесія потребувала окремих юридичних правил. Вони повинні були мати силу законів і регулювати внутрішнє життя церков та їхнє ставлення до держави. Із метою уникнення ускладнень у державно-конфесійних взаєминах робилися спроби об'єднати законодавство щодо всіх протестантських течій. У 1920 р. в законодавчому сеймі був поданий проект такого уніфікованого закону. Із цього приводу в 1921 р. в конституційній комісії відбувалися наради за участю представників усіх конфесій. Зрештою, дискусанти дійшли висновку, що погляди кожної з протестантських церков на відносини їх із державою в Польщі кардинально різняться. Було вирішено, що немає сенсу навіть шукати шляхів до врегулювання згаданого питання. Тому Сейм не прийняв до розгляду проект закону депутата Надери, який мав би врегулювати це питання²⁸.

У перші роки незалежності відносини між державою й протестантськими конфесіями в Польщі регулювалися на основі законодавств держав-попередниць. Після прийняття конституції 1921 р. до них вносилися відповідні зміни. Проте деякі закони залишалися незмінними. Наприклад, Євангелістсько-лютеранська (Старолютеранська) церква діяла лише на території колишньої Німеч-

чини й підпорядковувалася закону для лютеран, об'єднаних з євангелістською крайовою церквою та ухваленому ще в 1845 р.²⁹ й доповненому у 1908 р.³⁰

До 1918 р. консисторії Євангелістсько-уніатської та Старолютеранської церков на території Німеччини розташовувалися в Гданську (Західна Пруссія) та Познані (Великопольща). Протягом 1920-х рр. Великопольща й Помор'я ввійшли до складу II Річпосполитої. У Помор'ї на той час діяли 7 громад Старолютеранської церкви (із суперінтендантурою в Рогожні Великопольській). Без відома польського уряду в Познані 8 квітня 1920 р. було скликано Провінційний синод, який ухвалив рішення про відокремлення Євангелістсько-уніатської церкви від держави та об'єднання всіх згаданих конфесій, які діяли на колишній німецькій території, під єдиною назвою. Відтепер парафії Євангелістсько-уніатської церкви Познанського й Поморського воєводства підпорядковувалися Консисторії в Познані. Берлінський Генеральний синод ухвалив резолюцію про їхню устрій та про їх підтримку в незалежній Польщі (11 квітня 1920 р.³¹).

Таким чином, Познанська консисторія й надалі користувалася німецькими релігійними законами та підпорядковувалася Берліну. Один із поморських воєвод, Ваховяк, у листі до міністерства релігійних віросповідань і народної освіти (далі – МРВіНО) в серпні 1924 р. так прокоментував цю ситуацію: «Справа нагляд за євангелістським віровизнанням перебуває в критичному стані. De facto навіть у порівнянні з католицькою церквою протестанти знаходяться в привілейованому стані. Адже, по суті, вони незалежні від уряду і його представників. [...] євангелістське духовництво підлягає берлінському керівництву. Ситуація – принизлива для польського уряду. Навіть за часів Пруссії євангелістська консисторія підлягала абсолютному контролю з боку уряду [...]»³². Однак польське міністерство колишньої Пруської області ще в 1920 р. визнало рішення про об'єднання церков правомірним³³. Можливо, таке рішення було продиктоване зовнішньополітичною ситуацією.

Німці в Євангелістсько-уніатській церкві становили переважну більшість вірних. При цьому в їхньому середовищі панували антипольські традиції. Це породжувало негативне ставлення до цієї конфесії як із боку польського уряду, так і регіональної влади. На відкритті згаданого Провінційного синоду в Познані генеральний суперінтендант висловлював занепокоєння зменшення кількості осередків Євангелістсько-уніатської церкви в Польщі. Згадувалося про погіршення її матеріального стану, духовний занепад євангелістів. «Наші церкви стали завеликими, будинки зібрань – збитковими, пасторати спустошуються, у нас відбирають школи, і сотні наших дітей не мають можливості навчатися ввірні своїх батьків»³⁴, – такий рефрен лунав упродовж усієї роботи синоду. Справді, поморський воєвода відзначав незначне зменшення кількості віруючих старолютеранської конфесії після 1922 р.³⁵

Протестантські священики звинувачували польський уряд у ворожому ставленні до них і, як наслідок, – у зменшенні кількості протестантів. Проте польські дослідники мають інший погляд на цю проблему й висувають контраргументи. До Євангелістсько-уніатської церкви належала більшість німців Великопольщі й Помор'я. У перші десятиліття незалежності Польщі вони масово емігрували до Німеччини. Тож у згаданих регіонах зменшувалася й чисельність протестантів. Уважалося, що влада не чинила утисків щодо віруючих. Натомість в етнічній сфері проти німців чинилися утиски з боку держави, зокрема замикалися німецькі школи, а мова була безперервним джерелом конфліктів між польськими урядовцями та німцями. Таким чином, польські вчені називають релігійну політику на західних окраїнах II Річпосполитої лояльною, водночас ігноруючи факт її тісного зв'язку з національною³⁶.

Пропорційно зменшенню чисельності протестантів у Західній Польщі уряд зменшував і кількість діючих осередків. За даними 1922 р., у порівнянні з пе-

ріодом німецького панування, кількість віруючих на кожен євангелістсько-уніатський осередок зменшилася вдвічі³⁷.

Упродовж 1920–1933 рр. євангелістсько-уніатська Консисторія й духівництво неодноразово провокували уряд своїми діями. Приміром, вони забороняли богослужіння з нагоди польських церковних свят. Іноді в той самий час проводилися німецькі відправи. Під час зустрічі з польським прем'єр-міністром В.Сикорським у Познані в 1923 р. представники протестантської делегації на чолі з суперінтендантом д-ром П.Блау змусили його розмовляти не польською, а німецькою мовою. Польські дослідники вважають подібні ескапади «неетичними». Євангелісти надсилали також скарги до міжнародних організацій протягом 1920-х рр.³⁸

Таким чином, на західних територіях відродженої країни влада повсякчас наражалася на протистояння, яке мало як національне пронимецьке, так і релігійне підґрунтя. Протестанти довіряли пасторам і не потребували централізованої системи управління своєю церквою з боку держави.

Інколи загострення в державно-конфесійних взаєминах створювалися штучно. Наприклад, кількість німців у Дзялдовському повіті була незначною й це не могло стати причиною зростання тут пронимецьких впливів. Але при цьому 46% населення повіту становили євангелісти (і не лише німці) з Мазовецької землі. Це відкривало перед німецькими націоналістами повіту можливість діяти під гаслом релігійної єдності з мазовцями. Отже шляхом об'єднання світських та релігійних чинників місцеве населення заохочувалося до участі в політичних організаціях німецької меншини³⁹. Звісно, це ускладнювало відносини Польської держави з євангелістською конфесією.

Для польських протестантських конфесій на колишній території Німеччини вважалися обов'язковими ще пруські релігійні закони, в основі яких був декрет кабінету пруського короля від 27 вересня 1817 р. про унію Євангелістсько-лютеранської та Євангелістсько-реформованої церков. Згідно з ним, було утворено Євангелістсько-уніатську церкву, яка діяла в польській Верхній Силезії. Декрет супроводжувався низкою відповідних законів. Чинним для цієї церкви було й положення про церковні громади та Синод від 10 вересня 1873 р.⁴⁰, «Постанови загального місцевого права»⁴¹. Старі закони для цієї церкви в польській частині Верхньої Силезії не суперечили польсько-німецькій конвенції щодо охорони меншин, підписаній у Женеві 15 травня 1922 р.⁴² Це законодавство було чинним для протестантських конфесій на згаданих територіях протягом усього міжвоєнного періоду.

Оскільки Євангелістсько-аугсбурзька церква з Консисторією й Генеральним суперінтендантом у Варшаві, Євангелістсько-реформована церква із Синодом у Варшаві (т.зв. варшавське об'єднання) та віленська Євангелістсько-реформована церква (т.зв. віленське об'єднання) діяли на колишній території Російської імперії, вони керувалися ще російським релігійним законодавством. Зберігав чинність закон для Євангелістсько-аугсбурзької церкви і Євангелістсько-реформованої церкви в Царстві Польському (царський указ від 8 лютого 1849 р.)⁴³. Продовжував діяти «Свод уставов духовных дел иностранных исповеданий»⁴⁴ (т.зв. закон для чужоземних віросповідань). Зміни, внесені польськими юристами до російського законодавства стосувалися лише статей указу, які регулювали діяльність Євангелістсько-аугсбурзької конфесії (§§152–162). Ішлося про структуру влади в цій конфесії (управлінський центр переносився в межі Польщі)⁴⁵. Оскільки інші позиції закону владштовували владу, то вони зберігали чинність і надалі, тобто дві інші церкви продовжували ним керуватися без змін. Євангелістські громади Тешинської Силезії, які приєдналися до Євангелістсько-аугсбурзької церкви із центром у Варшаві, підпорядковувалися законам щодо цієї конфесії, чинним на колишній австро-угорській території.

Між російським та німецьким (у т.ч. пруським) і австро-угорським законодавствами стосовно протестантських конфесій були значні розбіжності. У Німеччині та Австро-Угорщині ставлення церкви до держави та автономний церковний устрій протестантів регулювалися окремими законами. У російській же інтерпретації в цих сферах діяв єдиний закон. Навіть його побіжний аналіз доводить, що він повинен був забезпечувати глибоке втручання держави в церковну автономію шляхом прямого впливу на внутріконфесійні та майнові справи⁴⁶. Домінування світського елемента над духовним у протестантів у Російській імперії було означене детально, пункт за пунктом⁴⁷. Ілюструє етатизацію євангелістських конфесій у Росії також дефініція в цьому законі – «іноземні віровизнання». Вона стосувалася всіх РО, крім православного. З огляду на аналогічні цілі Російської імперії та Польської держави, а також неупорядкованість її законодавчої сфери російський закон 1849 р. став прийнятним і для Польщі.

Одним із перших законодавчих актів II Річпосполитої, який стосувався також протестантських церков була ухвала ради міністрів від 1919 р. «Про ліквідацію загальноосвітніх шкіл із німецькою мовою викладання»⁴⁸. Ідеться про німецькі школи, що існували на землях, які до війни входили до складу Російської імперії. Це рішення засвідчувало негати́вне ставлення влади до німецької меншини, а водночас і до її РО. Офіційно держава намагалася дотримуватися видимості демократичної лінії. Це закріплювалося документами, прийнятими в 1919 р. з метою захисту протестантських осередків у провінціях, територія яких до 1918 р. була в складі Росії⁴⁹. Один із таких документів («До повітових комісарів») визначав компетенцію цих урядовців у майнових питаннях, питаннях євангелістських громад та канторатів⁵⁰. Його було ухвалено у відповідь на скарги громадян євангелістського віровизнання й пасторів на утиски з боку місцевої влади. У скаргах повідомлялося про закриття молитовних будинків, відчуження земельної та іншої власності церкви. Віруючим заборонялося збиратися на святкові відправи до канторату (Варшавський, Гарвалінський, Кутновський повіти)⁵¹.

Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віровизнання в Польщі також надалі послуговувалася австрійським законодавством: «Патентом від 8 вересня 1861 р.» та «Повідомленням австро-угорського міністерства віросповідань і освіти від 15 грудня 1891 р.». У патенті йшлося про визначальні засади адміністрування в Євангелістській церкві аугсбурзького й гельвеційського віровизнання. Формулювалися правила, які гарантували релігійну свободу віруючим обох напрямків цієї конфесії. Були включені статті, що регулювали вплив держави на її внутрішнє управління⁵². Найчіткіше вплив уряду на внутрішньоцерковні справи демонструють параграфи про «право державного нагляду за євангелістською церквою» й право на вето. Ці форми контролю здійснювала вища інстанція – міністерство віросповідань⁵³. В імператорській постанові від 1891 р. (яка розвивала положення патенту 1861 р.), в одному з розділів йшлося про щорічну допомогу з державної скарбниці для церковних зібрань, сеньйоратів та суперінтендантур⁵⁴. Така допомога, якщо вона надавалася, фінансово узалежнювала конфесії від держави та була фінансово-економічним важелем впливу.

Цей закон також влаштував польських політиків, оскільки залишав домінування держави в діяльності РО. Таким чином, МРВіНО за законом 1891 р., стало найвищою інстанцією для Євангелістської церкви аугсбурзького й гельвеційського віровизнання.

Упродовж усього міжвоєнного періоду в Польщі точилися дискусії навколо проектів законів про ставлення держави до кожної з 7 протестантських церков⁵⁵. До 1939 р. було визначено статус лише 2 із них. Водночас із новим релігійним законодавством зберігали чинність і закони держав-попередниць XIX ст. Влада II Річпосполитої вносила в них необхідні зміни на підставі конституції 1921 р.

Виникали проблеми узгодження внутрішніх статутів протестантських конфесій. Із цього приводу велося нескінченне листування між інстанціями МРВіНО, воєводствами, староствами та органами управління (як правило, вищими) євангелістських церков. Оскільки рівень інстанції МРВіНО не було визначено й вплив департаменту віросповідань на ввірені йому справи був обмежений, розв'язання згаданих проблем гальмувалося. До того ж державницький політичний і культурний вектори Польщі внаслідок свого генетичного зв'язку із католицькою традицією спрямовувалися передусім на римський католицизм.

Справа протестантських конфесій перманентно залишалася водночас релігійною й національною. Відповідно питання, пов'язані з нею, вирішувалися чиновниками міністерств внутрішніх справ, юстиції, закордонних справ (нерідко – на спільних засіданнях). Хоча, за свідченням тодішніх політиків, уряди Польщі так і не виробили стабільної програми розв'язання національного питання⁶.

Протестантизм у Польщі у 1918–1926 рр. стимулював політичні, духовні, соціокультурні процеси, оскільки був провідником європейських впливів. Водночас євангелістські конфесії, зокрема, у західних польських воєводствах, були провідниками ідеї приєднання цих територій до Німеччини. Мало місце протистояння Польської держави та німецької меншини. Очевидно, що Польська держава в цій ситуації робила все можливе, щоб знівелювати вплив закордонних протестантських центрів з Берліна або Відня на їх польські осередки. Нагальною проблемою було запровадження польського керівництва протестантськими церквами. У це річище спрямовувалася діяльність польських урядовців і в правовій сфері. Перманентно тривали спроби уніфікації релігійного законодавства держав-попередниць і незалежної Польщі стосовно протестантських конфесій. Однак державі певною мірою було зручно застосовувати до протестантських церков старе законодавство, оскільки воно забезпечувало домінування держави. Можливо, саме тому серед християнських конфесій правова сфера протестантських релігійних об'єднань була найменш урегульованою протягом 1918–1926 рр. Остаточно ж законодавча база Польської держави стосовно протестантських релігійних об'єднань була врегульована лише наприкінці 1930-х рр.

¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С.6–8.

² Красівський О.Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – С.25.

³ Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996–2002. – Т.5: Протестантизм / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 2002. – С.354.

⁴ Statystyka Polski: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. – Т.ХІV а: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. – Warszawa, 1926. – S.XV.

⁵ Statystyka Polski: Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 09.XII.1931. – Warszawa, 1933. – Tabl.10.

⁶ Pierwszy spis Rzeczpospolitej Polskiej... – Т.ХІV а. – S.VII.

⁷ Національний склад населення України в ХХ сторіччі / С.Чорний. – К., 2001. – С.38–39.

⁸ Langer T. Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej. – Poznań, 1967. – S.148.

⁹ Ossadnik H. Ewangelicko-augsburska gmina religijna w Bandrowie Kolonii: W świetle ksiąg metrykalnych z lat 1788–1939 // Plaj. – 1999. – Т.19. – S.35.

¹⁰ Соловей Р.Р. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української Євангельсько-Реформованої церкви у Західній Україні (1925–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.54.

¹¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – F.«Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego» (далі – МWRiOP). – Т.343. – К.9.

¹² Olszewicz B. Obraz Polski dzisiejszej. Fakty, cyfry, tablice. – Warszawa, 1938. – S.131.

- ¹³ *Dradzio A.* Orzecznictwo austriackiego Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych (1876–1918) // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 1995. – Т.48. – З.1–2. – S.126.
- ¹⁴ *Gezetz vom 25 mai 1868 wodurh die interconfessionellen Verhältnisse der Staatsbürger in den darin angegebenen Beziehungen geregelt Werden* // *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich* (далі – *RGBL für das KÖ*). – Wien, 1868. – №49. – S.99–102.
- ¹⁵ *Gezetz vom 22 October 1875, betreffend die Errichtung eines Verwaltungsgerichtshofes* // *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder* (далі – *RGBL (Wien)*). – Wien, 1876. – №36. – S.85–92.
- ¹⁶ *Словник термінів і понять, що вживаються в чинних нормативно-правових актах України.* – К., 1999. – С. 345.
- ¹⁷ *Ustawa z 17 marca 1921 r.: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* // *Bombicki M.* *Konstytucje Polski: Nowy podział administracyjny kraju.* – Poznań, 1998. – S.46.
- ¹⁸ *Piekarski S.* *Wyznania religijne w Polsce.* – Warszawa, 1927. – S.65.
- ¹⁹ *Grelewski S.* *Wyznania Protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej.* – Lublin, 1937. – S.32.
- ²⁰ *Piekarski S.* *Wyznania religijne...* – S.67.
- ²¹ *Hauser P.* *Mniejszość niemiecka w województwie Pomorskim w latach 1920–1939.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981. – S.131.
- ²² *Grelewski S.* *Wyznania Protestanckie...* – S.74.
- ²³ *RGBL für das KÖ.* – 1861. – №41. – S.134.
- ²⁴ *RGBL (Wien).* – 1892. – №4. – S.118–120.
- ²⁵ *RGBL für das KÖ.* – 1861. – №41. – S.134.
- ²⁶ *Історія релігії в Україні: У 10 т.* – Т.5. – С.217.
- ²⁷ *Grelewski S.* *Wyznania Protestanckie...* – S.36.
- ²⁸ *Gryniakow J.* *Ustalenie stanu prawnego dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego* // *Rocznik Teologiczny.* – Warszawa, 1976. – R.XVIII. – Z.1. – S.69.
- ²⁹ *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten* (далі – *AllgL*). – Berlin, 1845. – Т.IV. – S.516.
- ³⁰ *Reichs-Gesetzblatt.* – Berlin, 1908. – Т.XXVI. – №68. – S.155.
- ³¹ *AAN.* – F.MWRiOP. – Т.1246. – K.218–219.
- ³² *Ibid.* – Т.279. – K.80–81.
- ³³ *Dziennik Urzędowy Ministerstwa dzielnicy pruskiej.* – 1920. – №55. – Poz.327.
- ³⁴ *AAN.* – F.MWRiOP. – Т.124. – K.225.
- ³⁵ *Ibid.* – Т.343. – K.9.
- ³⁶ *Hauser P.* *Mniejszość niemiecka...* – S.133–134.
- ³⁷ *Szaliński T.* *Statystyka ludności bylej dzielnicy pruskiej* // *Strażnica Zachodnia.* – 1922. – №1. – S.47–52.
- ³⁸ *AAN.* – F.MWRiOP. – Spr.1253. – K.24.
- ³⁹ *Ibid.* – F.«Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (1918–1939)». – Т.175. – K.893.
- ⁴⁰ *Kirchengemeinde und Synodalordnung für die Provinzen Preussen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien und Sachsen (10.IX.1873)* // *AllgL.* – 1874. – Т.XXVI. – S.143–155.
- ⁴¹ *Gesetz betreffend die ewangelische Kirchenverfassung (03.VI.1876)* // *AllgL.* – 1876. – №7. – S.125; *Kirchengesetz, betreffend die Kirchliche Aufsicht über die Vermögensverwaltung der Kirchengemeinden (18.VI.1892)* // *Reichs-Gesetzblatt.* – 1892. – №93/9. – S.418.
- ⁴² *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – *DzURP*). – 1922. – №44. – Poz.37. – Art.84–96.
- ⁴³ *Полный свод законов Российской империи: В 2 кн.* (далі – *ПСЗ*). – Санкт-Петербург, 1911. – Кн.2. – С.1190–1200, 1277–1298.
- ⁴⁴ *ПСЗ.* – Кн.2. – Ст.252–893, 984–986. – С.1190–1200.
- ⁴⁵ *DzURP.* – 1922. – №32. – Poz.257.
- ⁴⁶ *ПСЗ.* – Кн.2. – С.1297.
- ⁴⁷ *Там же.* – Кн.2. – С.1298.
- ⁴⁸ *Dziennik Praw Państwa Polskiego.* – 1919. – №16. – Poz.232.
- ⁴⁹ *APAN.* – F.MWRiOP. – Op. «Departament Wyznań». – Spr.75 43/19. – Str.57.
- ⁵⁰ *Ibid.* – Op. III-180. – Spr.104. – Str.210.
- ⁵¹ *Ibid.* – Str.3.
- ⁵² *RGBL (Wien).* – 1892. – №4. – S.118–120.

⁵³ Ibid. – S.120.⁵⁴ Ibid. – S.119.⁵⁵ AAN. – F.MWRiOP. – Spr.684, 1275, 1277, 1282–1283, 1286–1287, 1429, 1459.⁵⁶ Archiwum Polskiej Akademii Nauk (далі – APAN). – F.398. – Spr.15. – K.5. – Str.4.

It is consideration the specifics of the protestant confessions acting within Poland in 1918-1926 and peculiarities of the state attitude towards them. It is analyzed the genesis of policy of the Polish state towards the protestant churches. An accent is made at the problems of adaptation of the legislative bases of Russian empire, Austria-Hungary Empire and Germany to independent Poland realities.

МЕТОДОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.Верменич*

ТЕРИТОРІАЛЬНА УПРАВЛІНСЬКА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ

У статті висвітлюються теоретико-методологічні підходи, придатні для осмислення й оптимізації процесів сучасного адміністративно-територіального устрою. Аналізується співвідношення понять «глобалізація» й «регіоналізація», «центр» і «периферія», «централізація» й «децентралізація», простежується ієрархія рівнів територіального управління, пропонуються механізми його реформування в контексті вдосконалення системи місцевого самоврядування в Україні.

Глобалізаційні процеси, які на наших очах набрали всеохопного характеру, змінюють усталені уявлення про роль територіального чинника в житті соціумів. З одного боку, сучасні комунікаційні системи послаблюють значення простору, обмеженого державними кордонами. Але, з іншого, – збільшення мобільності капіталу й виникнення транснаціональних корпорацій по-новому висвітлюють проблеми територіального суверенітету й посилюють роль важелів управління та значення функціонально диференційованої регіональної політики. У цих умовах, як зазначає відомий теоретик сучасного регіоналізму М.Кітінг, саме територія «задає рамки політики й соціальної взаємодії. Вона підтримує системи влади в державі – на національному, субнаціональному чи наднаціональному рівні – і в широкому спектрі недержавних структур, включаючи релігійні, соціальні й економічні... Рівною мірою територія – це рушійна сила у виробництві й відтворенні культури, мови, звичаїв. Вона служить основою ідентичності, пропонуючи символи, простори й міфи для колективних уявлень і солідарності»¹.

Особливо важливою є роль територіальної управлінської системи в державах, які виникли на пострадянському просторі й упродовж 15 років проходять складний процес соціальних і політичних трансформацій. Шлях від суцільного одержавлення всіх сфер суспільного життя до ринку й демократії, який судилося здолати Україні, виявився тернистим як унаслідок об'єктивних, так і ще більшою мірою суб'єктивних причин. Однією з останніх був розрив між об'єктивно зумовленими темпами перетворень і їх теоретичним осмисленням. Влада здійснила докорінну ломку наявних важелів суспільного регулювання, не потурбувавшись не лише про модель майбутніх структур, але й про неупередже-

* Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.